

НААМАТОВА Э.Б., БАЙТОКОВА А.С.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
НААМАТОВА Э.Б., БАЙТОКОВА А.С.
КНУ имени Ж. Баласагына
НААМАТОВА Е.В., БАЙТОКОВА А.С.
KNU named after J. Balasagyn

УЛУУ ОЙЧУЛ Ж. БАЛАСАГЫНДЫН ПЕДАГОГИКАЛЫК КОНЦЕПЦИЯСЫ

ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ КОНЦЕПЦИЯ ВЕЛИКОГО МЫСЛИТЕЛЯ Ж. БАЛАСАГЫНА

PEDAGOGICAL CONCEPT OF THE GREAT THINKER ZH.BALASAGYN

Кыскача мүнөздөмө: Макалада улуу ойчул Ж. Баласагындын таалим-тарбия тууралуу ой-туюмдары жана алардын инсанды калыптандыруудагы ролу жөнүндө сөз болот. Байыркы доорлордон бери эле улуу ойчулдар өздөрүнүн кол жазмаларында адамзаттын жаратылышына жана табиятына терең маани берип келишкен. Маселен улуу ойчул Ж. Баласагындын “Кут алчу билим” поэмасында жүрүм-турум, адеп-ахлак нормалары жөнүндө кененирээк жазылат. Дегеле адам өмүрүнүн маңызы, адам бул жашоого келгендеги вазыйпасы, жүрүм-турум эрежелери, дегеле жамандык менен жакшылык, сыяктуу ойлордун тегерегинде терең ойлонгон. Учурдагы ааламдашуу мезгилинде маданий чектердин кеңейүүсү, илим менен техниканын өнүгүүсү баалуулуктардын алмашуусуна алып келүүдө. Демек, азыркы учур улуу ойчулдун ой-туюмдарына кайрылуунун зарылдыгын көрсөтүүдө. Анткени улуу ойчулдун эмгегиндеги таалим-тарбия тууралуу баалуу ойлордун берилиши, өз заманы жана азыркы учур үчүн терең маанилүү жана учурдагы өткөөл мезгилдеги инсанды калыптандырууда өзгөчө ролду ойнойт.

Аннотация: Статья посвящена идеям великого мыслителя Ж. Баласагына об образовании и их роли в формировании личности. С древних времен великие мыслители придавали большое значение природе и природе человечества в своих рукописях. Например, в поэме Ж. Баласагына “Благословенное знание” подробно рассказывается о нормах поведения, нравственности – сущностях человеческой жизни – как человек глубоко задумывается над долгом в жизни, правилах поведения, зле и добре в целом. В нынешний период глобализации расширение культурных границ, развитие науки и техники приводят к обмену ценностями. Следовательно, настоящее указывает на необходимость апеллировать к мыслям великого мыслителя. Потому что передача ценных мыслей о воспитании в трудах великого мыслителя имеет глубокое значение не только для его времени, но и для настоящего, играет особую роль в формировании личности в переходный период.

Abstract: The article is devoted to the ideas of the great thinker J. Balasagyn about education and their role in personality formation. Since ancient times, great thinkers have attached great importance to nature and the nature of humanity in their manuscripts. For example, J. Balasagyn's poem “Blessed Knowledge” tells in detail about the norms of behavior, morality – the essence of human life – how a person thinks deeply about duty in life, rules of conduct, evil and goodness in general. In the current period of globalization, the expansion of cultural boundaries, the development of science and technology brought to the exchange of values. Therefore, the present indicates the need to appeal to the thoughts of a great thinker. Because the transmission of valuable thoughts about education in the works of a great thinker is of deep importance not only for his time, but also for the present, and plays a special role in the formation of personality during the transition period.

Негизги сөздөр: жүрүм-турум; адеп-ахлак; инсан; ойчул; калыптандыруу; ааламдашуу; таалим-тарбия.

Ключевые слова: поведение; мораль; личность; мыслитель; формирование; глобализация; образование.

Keywords: behavior; morality; personality; thinker; formation; globalization; education.

Учурдагы инсандын калыптануу процессинин жүрүшү, өзгөчө ааламдашуу шартындагы болуп жаткан дүйнөдөгү өзгөрүүлөр жаш муундардын таалим-тарбиясына таасирин тийгизүүдө, мындай шартта билим берүүдө тыкыр педагогикалык багытты жана улуу ойчулдардын адеп-ахлак, таалим-тарбия жөнүндөгү баалуу эмгектерине кайрылуунун олуттуу зарылдыгын көрсөтүп турат. Илимий-техникалык прогресс, интернет, коммуникациянын оперативдүүлүгү жана электрондук нукта катуу өсүп жатышы элдердин ой казынасын жакындаштырууга, концептосфераларын идентификациялоого чоң түрткү болмок Ушул жагдайдан чыгып, улуу ойчулдардын эмгектериндеги адамзаттын турмушундагы орду жөнүндө философиялык, психологиялык көз караштарына, эмгектерине саресеп салып көрдүк. Улуу ойчулдар өз жан дүйнөсүн, табиятка, ошол эле учурда таалим-тарбияга карата мамилесин ыр саптары жана аркылуу билдиришкен. Дүйнөгө белгилүү эмгектер Улукбек, Руми, Саади, Аль-Фараби, Низами, сыяктуу залкар инсандар аркылуу таанылганы жалпыга маалым. Алар энциклопедиялык трактаттарды жазып эле калбасатан, аны адамдын жашоосундагы өсүп-өнүгүүнүн бир булагы катары андан ары дагы өркүндөтө алышкан. Дал ошол улуу ойчулдар жашаган мезгилерде мусулман өлкөлөрүндө илимдердин падышасы болгон математика, медицина, табият таануу сыяктуу илим тармактары да кыйла өсүп-өнүккөн. Ошон үчүн, илимдин бардык тармактары үчүн кайра жаралуулардын баш сабында турган биздин боордош жердешибиз Аль-Фараби өз доорунда Аристотелден кийинки “Адамзат даанышманы” атка конгону кокустук эмес да! [5]. Бул өз мезгилинде ондогон илимдердин өркүндөшүнө жана педагогика илиминин өнүгүшүнө да бирден бир шарттарды түзгөн.

Адеп-ахлак темасынын тегерегинде байыртадан эле Сократ, Платон, Аристотель сыяктуу көптөгөн улуу ойчул философтор өздөрүнүн кол жазмаларынан кеңири чагылдырганын көрүүгө болот, анда жалпы адамдардагы баалуулуктардын негизги бөлүгүн ээлеген кең пейилдүүлүк, адилеттүүлүк жана жүрүм-турум, адеп-ахлак нормалары жөнүндө жазылат. Сократ алгачкылардан болуп адам өмүрүнүн маңызы, адам бул жашоого келгендеги вазыйпасы, дегеле жамандык менен жакшылык сыяктуу ойлордун тегерегинде терең ойлонгон. Сократ биринчилерден болуп кең пейилдик, сулуулук, бакыт, акыйкаттык сыяктуу түшүнүктөрдү белгилеген.

Ушундай эле адеп-ахлак, билимдин баалуулугу тууралуу ойлорун дастан кылып, дүйнө элдерине даңазалаган эмгектерди дүйнөгө аты белгилүү болгон орто түрк аалымы улуу ойчул Жусуп Баласагындын баалуу кол жазмаларынан да көрүүгө болот. Улуу ойчул Жусуп Баласагындын “Кут алчу билим” чыгармасында чыгарманын негизин түзгөн төрт кейипкердин образы аркылуу жалпы адамзаттык идеяларды таасын чагылдырат:

Боорукердик, – деди Элик – жакшы сапат.
 Жакшылык – өзү жакшы, баасы кымбат,
 Андан да аны жасоо кымбатыраак.
 Адилет – деди Элик, – ак дил киши,
 Төп келген сөзү дагы, дили – иши.
 Дайыма бирдей болсо сырты, ичи
 Анда ал адилеттүү ошол киши [1, 496-б].

Жусуп Баласагын жогорудагы эмгегинде өз доорундагы коомдогу жүрүм-турум нормалары жөнүндө баяндайт. Чыгарманын мазмунунда көрүнүп тургандай эле адамзаттын жашоосундагы руханий, адеп-ахлактык баалуулуктардын, боорукердик, мээримдүүлүк, адилеттүүлүктүн маңызын жана жакшылык жасоонун өзү баа менен ченелбеген түшүнүк экендиги ачык көрүнүп турат. Чыгарманын мазмунунда улуу ойчул, адамзаттын жашоосундагы жакшылык менен боорукердиктин орду жөнүндө кеңири баяндайт. Жусуп Баласагындын философиялык ой жүгүртүүлөрүндөгү баалуу ойлор – адам баласынын калыптанышына, илим билимге болгон мамилесине таасирин тийгизүү менен руханий жана адеп-ахлактык баалуулуктарын калыптандырат.

Ойчул илим-билимге өзгөчө маани берүү менен окуу аркылуу адамдын дүйнө таанымы кеңейип, акылын арттыра аларын баса белгилеген.

Демек, улуу ойчул Жусуп Баласагын адам баласы өз өмүрүндө окуу-тарбияга ээ болуу аркылуу жакшылыкка жетүүсүн баяндайт. Аны төмөнкү ыр саптарынан көрүүгө болот.

Окуу	–	түндө,	алдындагы	шам	чырак,
Билим	алсаң	мандай	ачык		жаркырап...
Сокур	дешет	билимсизди	–	жөн	дебе,
Окуу гана жарык чачат дүйнөгө...					

<i>Ким</i>	<i>китепти</i>	<i>окуй</i>	<i>билсе</i>	<i>күтүнө,</i>
<i>Эки</i>	<i>дүйнө</i>	<i>жарык</i>	<i>берер</i>	<i>ишине.</i>
<i>Илим</i>	<i>менен-</i>	<i>кырсык,</i>	<i>кемтик</i>	<i>түзөлөт,</i>
<i>Билим</i>	<i>менен-</i>	<i>эл</i>	<i>кыйыры</i>	<i>бүтөлөт.</i>
<i>Билим</i>	<i>болсо-жан</i>	<i>кыйышпас</i>	<i>дос</i>	<i>саган,</i>

Илим болсо-кесиптешиң, кошунаң [2].

Поэмада автор окуу, билимден сырткары адамзатка бакты-таалай алып келүүчү адеп-ахлак темасынын тегергинде дагы терең ой жүгүрткөн.

Мындан сырткары аталган чыгармада жалпы адамзаттык баалуулуктар болгон, ыйман, адилеттүүлүк, чынчылдык, сабырдуулук же болбосо толеранттуулук, тынчтык ж.б.. баалуулуктардын болушун дагы даңазалайт. Себеби аталган баалуулуктардын бардыгы адамды калыптандырууда жана жашоодо өз жолун туура тандоого карата багыт берүүдө чоң роль ойнойт.

Жусуп Баласагын адамдын ички жан дүйнөсүнөн тартып, анын адеп-ахлагына, билим алуусуна чейинки маселерге чоң көңүл бурган. Анын ою боюнча адамдын жан дүйнөсүнүн аруулугу, айткан сөзүнө маани берүүсү адамдын турмушундагы эң башкы маңыздуу маселелерден деп эсептеген. Ал эми сөзүнө турбаган, онду-солду сүйлөгөн адамдарга ал нарксыз деп баа берген, ырасында эле өзгөчө кыргыз элинде нарк-насил эң жогорку орунда турат эмеспи. "Сөзүм өлгүчө өзүм өлөйүн" деген кыргыз макалын да мисал кылууга болот. Адамдардын адеп-ахлактык касиеттеринен болсо жөнөкөйлүктү жана кичипейилдикти ашкере баалаган. "Кут алчу билимдин" башынан аягына чейин автордун жөнөкөйлүк жана кичипейилдик, мээрмандык тууралуу омоктуу ойлору көп ирет кайталанып айтылат [2].

Улуу ойчулдун адамдардагы башкы сапаттардын бири болгон адамгерчилик сапатка чоң көңүл буруу менен чыгарманы окуган ар бир адамдын ал сапатка шыктануусун күчөтөт жана адам баласына жат көрүнүштөрдү ашкерелөө менен ошол эле мезилде адам баласы эмне жакшы, эмне жаман экендигин ажыратууга чакырык жасайт. Автор өз чыгармасында инсанды өстүрүп-өнүктүрүүдөгү негизги факторлордун бири болгон социалдык жана биологиялык жана тарбия факторлорунун ролу башкача айтканда үй-бүлөнүн адамды тарбиялоодогу орду, дегеле адам баласына тийгизген таасири жөнүндө да кеңири баяндайт.

Жусуп Баласагындын түшүнүгү боюнча баланын тарбиясы ал жашаган үй-бүлөнүн берген тарбиясына жана бала өсүп жаткан айлана-чөйрөгө көбүрөөк байланыштуу болот. Автордун көз карашы, ишеними боюнча бала ата-эненин кубанычы гана болбостон, нечен татаал түйшүктү талап кылары табигый нерсе. Анткени, өсүп келе жаткан балага татыктуу тарбия берүү милдети ата-эненин мойнундагы эң орчундуу жоопкерчилик.

Бабабыз Жусуптун «Куттуу билим» чыгармасында баланы жакшы адам кылып тарбиялоого кандайча жетишүү керектиги тууралуу практикалык кеңештер берилет [3].

Таалим-тарбия ишинин ары татаал, ары түйшүктүү проблемаларын, түбөлүктүү түшүнүктөрүн акыл элегине салып, тактап-талдап чагылдыруу жагынан «Кут билим» дастанына орто кылымдагы өз заманы үчүн рухий көркөм мурастарынын эч бири тең келе албайт жана өз заманын эле эмес бүгүнкү күндө да актуалдуулугун жогото элек.

Ошондуктан **“Кут алчу билим”** – поэзиянын тили менен жазылган осуяттардан, улуу ой-берметтерден жана накыл кептерден турган педагогикалык энциклопедия десек болот. Ошол осуяттардын уюткусун түзүп турган албетте көркөм сөз өнөрү болуп эсептелет. Дастанда макал-ылкаптар, учкул ойлор кездешет. Кара сөз өнөрү – байыртадан эле балдарды тарбиялоодо таасирдүү тарбия каражаты болуу менен бирге алардын жан дүйнөсүн каккылап турган доолбастын милдетин аткарып келген [6]. Улуу ойчулдун көөнөрбөс куржунун дал ушул кара сөз өнөрү да толуктап турат.

Адамдардын наркын-насилин тарбиялоочу педагогикалык акыл-ойлорду бийик деңгээлде жеткирип берүүдө педагогикалык чеберчиликти көрсөтө алган.

Дастандагы көптөгөн адеп-ахлактык, таалим-тарбия түшүнүктөрү андагы кейипкерлердин образы аркылуу берилип, адам пендесинин турмушундагы символдор аркылуу кандайдыр бир чакырыкты көрсөткөн. Алсак, Күнтууду – адилеттик, вазир Айтолду – бакыт-дөөлөт, Вазирдин уулу Акдилмиш – акыл эс, вазирдин иниси Өткүр-мүш – каниетчилик. Кейипкерлердин өз-ара сүйлөшүүсү адамдарга кантип туура жашоонун үлгүсү катары өбөлгө түзгөн.

Жусуп Баласагын адамдарды дал ошол чыгармадагы кейипкерлердин образы аркылуу таразалап, адам пендесин оң жакка бурууга аркет кылган башкача айтканда өзүнчө бир иделдуу педагогикалык көз карашты жараткан. Улуу ойчул алды менен адамдын турмушунда эмне жаман,

эмне жакшы экендигине кеңири баа берет. Дастандын мазмуну акындын адамдар ортосундагы таалим-тарбия эрежелерди бир калыпка салып бергендигинен кабар берет. Улуу ойчул адамдарды адептүү, адилеттүү, көтөрүмдүү, жоомарт, кичипейил, жароокер, жөнөкөй, мээнеткеч, намыскөй болууга чакырат. Адамдын жашоосунда напси жапайы жылкы сыяктуу экендигин, эзилген сараңдыктын, ашыкча күлкү дагы терс адатты билдиргенин жана ичи тардык, көрө албастык сыяктуу сапаттар арылбаса чоң зыянга алып келерин эскерткен.

Жусуп Баласагын адам жашоого келгендеги вазыйпасын туура түшүнүп, ар бир убакытты туура пайдалануу менен туура жолго багыт алаарын айткан. Албетте, ойчул акын акылды адептүүлүк жолун тутуунун бирден-бир зарыл шарты деп эсептеген. Билимдүүлүк, билгичтик урмат-сыйдын да белгиси, билимдүү адам деп жолун сактаса, анда ал жогорку сыйга татыктуу. Билимдин деңиз сымал түбү да жок, чеги да жок, аны канча сүзсөң да бөксөрбөйт, тескерисинче толо берет.

Билимсиз жүрөк, тилдин пайдасы жок,
Билим, өнөр өмүргө суудай керек.
Акылман жакшы сөздөр катта калат,
Түбөлүк унутулбай жашап барат.
Калбаса катка түшүп сөздөр демек,
Билимди азыр кайдан алат элек?
Акылмандар жазбаса урпакка деп,
Өткөн тарых дайынын кимдер билмек [4].

Жогорудагы саптар билимдин орду эбегейсиз экендигин далилдейт.

Демек, Жусуп баласагын табияттан берилген касиетти адам өз өмүрүндө аны окуу, үйрөнүү, үлгү алуу сыяктуу жолдору менен гана байыта алаарын айткан. Албетте, ойчул акын акылды адептүүлүк тутууну бирден – бир зарыл шарты деп эсептеген. Билимдүүлүк, билгичтик урмат-сыйдын да белгиси, билимдүү адам деп жолун сактаса, анда ал жогорку сыйга татыктуу. Билимдин деңиз сымал түбү жок, чеги да жок, аны канча сүзсөң да бөксөрбөйт, тескерисинче толо берет.

“Кут алчу билимдин” ар бир ыр сабында эбегейсиз рухий жаратмандык кудуретке ээ педагогикалык идея, акыл-насааттар айтылган. Адамдардын жан-дүйнөсүн асылдандыруучу акыл кеңештерди, натыйжалуу жеткирүүдө да өзүнүн акылмандыгын айгинелеген.

Чыгарманын аталышында, Ж.Баласагындын педагогикалык концепциясы деп берилгендей, алгач концепция түшүнүгүнө кайрылып көрсөк. “Концепция” түшүнүгү, биринчиден кандайдыр бир кубулушту, нерсени тигиндей же мындай деп талдоодон, иликтөөдөн келип чыккан түшүнүк, көз караш. Илимий концепция.

Экинчиден чыгарманын, кандайдыр бир илимий эмгектин негизги идеясы, маңызы жөнүндө түшүнүктү берет. Демек, “Концепция” термини “түшүнүк” деген сөздү билдирүү менен латын тилинен кыргыз тилине которгондо, түзмө-түз “түшүнүү тутуму” дегенди билдирет. Түшүнүк – бул, бир нерсеге болгон тутумдаш көз-караштардын топтому.

Чыгарманы окуп чыккан ар бир окурман автордун педагогикалык концепциясын ар тараптан талдоого алуусу жана дагы автор айтайын деген омоктуу педагогикалык түшүнүктөрдү терең изилдөөгө алуусу мүмкүн, бирок биздин көз карашыбызда улуу ойчул Ж.Баласагындын педагогикалык концепциясынын негизги жоболорун шарттуу түрдө төмөнкүчө ажыратууга болот:

1. Билим концепциясы;
2. Акыл-эс концепциясы;
3. Инсанга багытталган окуу концепциясы;
4. Агартуучулук концепциясы;
5. Адилеттүүлүк концепциясы ж.б....

1. Билим алуунун максаты – адамды бактылуулукка жетелөө. Ж. Баласагын адамдын негизги максаты бактылуу болуу деп эсептейт жана ошого жетишүү үчүн туура билим алуу зарыл деп эсептегендигинде.

2. Билим берүүнүн максатына ылайык билимдин көлөмүн кеңейтүүнүн зарылдыгын баса белгилейт. Анын оюнча, акыл – эстин, руханияттын жана дене тарбиянын өнүгүшүнө багытталган билим берүү зарыл.

3. Окуучунун ролу. Баласагын окуучунун активдүү, өз алдынча ойлонуучу жана чечим кабыл алуучу инсан экендигин көрсөтөт. Окуучу өзүнө керектүү билимди өз алдынча издөөгө жана өздөштүрүүгө тийиш.

4. Мугалимдин ролу. Мугалим окуучунун интеллектуалдык жана руханий өнүгүшүнө жардам берүүчү, өтүлүүчү материалды туура тандоо жана берүү үчүн жоопкерчиликтүү адам катары сүрөттөлөт.

5. Тарбия процессинин курамдуу бөлүктөрү. Баласагын адилеттүүлүк, эмгекчилдик, интеллектуалдык жана руханий өнүгүү сыяктуу тарбиялоонун негизги багыттарын аныктайт,

Бул боюнча төмөнкү ыр саптарынан көрүүгө болот.

Мыйзам бийлиги жүргөн жерде – адилеттик да, теңчилик да болот:

Өз уулбу, өзгөбү, таанышпы же тамырбы,

Дагы айтылбай ким калды?

Күттүрүп да, күттүрбөй – келип калган бир жанбы,

Заң-мыйзамдын алдында – баары бирдей мен үчүн.

Айыптарын алардын азайтпаймын, көбөйтпөйм –

Акыйкаттык жолунда баары бирдей тең үчүн [4].

Ж. Баласагындын педагогикалык көз карашы орто кылымдагы түрк – мусулман маданиятынын салттарына негизделген болсо да, педагогиканын илиминин өнүгүшүнө таасир этүүчү маанилүү концептуалдык жоболорду камтыйт. Ушул жагдайдан чыгып, учурдагы ааламдашуу мезгили, улуу ойчулдардын ой-түрмөктөрүн дүйнөнүн кайсы алкагында болбосун чогултуу менен аларды жаш муундарды тарбиялоодо жогорудагыдай концепциялар иштелип чыкса жакшы натыйжа бермек деген пикирге келебиз.

Илимий-техникалык прогресс, интернет, коммуникациянын оперативдүүлүгү жана электрондук нукта катуу өсүп жатышы элдердин ой казынасын жакындаштырууга, концептосфераларын идентификациялоого чоң түрткү болмок [7].

Колдонулган адабияттар

1. Жусуп Баласагын. Куттуу билим: дастан / Ж. Баласагын; байыркы түрк тилинен котор. Т. Козубеков. – М.: НИК фирмасы, 1993, 496-б.

2. Жусуп Баласагын — өмүр баяны. – Режим доступа: <https://sputnik.kg/01.09.22/zhusup-balasagyn-omur-bayany-1030905104.html> – Загл. с экрана.

3. Найманбаев М.Ж., Чоюнова А.Т., Акматова И.Н. “Куттуу билим” дастанында балдарга адамгерчилик сапаттарга үйрөтүү идеяларынын берилиши // ЖАМУнун Жарчысы, 2016, № 2, 6-б.

4. Жусуп Баласагын. Куттуу билим: дастан / Ж. Баласагын; котор. Т. Козубеков. – Бишкек: Бийиктик, 2017, 275-б.

5. Мусулман маданияты жана Баласагындын руханий. – Режим доступа: https://www.azattyk.org/28.04.2016.kyrgyzstan_jusup_balasagyn... – Загл. с экрана.

6. Байтокова А.С. Жаш муундарды калыптандыруудагы элдик педагогиканын ролу // Ж. Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы, 2023, № 2, 303-б.

7. Айтибаева Ж.К., Мураталиева У.Т. Концепт, концепттер алкагы жана дүйнөнүн когнитивдик тилдик сүрөтү // Ж. Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы, 2022, №4, 35-б.